

ŽALEC SREDI 19. STOLETJA

Angelos Baš

251

IZVLEČEK

Ta spis objavlja pogloblitve podatke o Žalcu in posameznih bližnjih krajih leta 1843; zapisani so bili v t. i. Göthovi topografiji, ki kar najbolj natančno pravi o življenju v vojvodini Štajerski v 1. polovici 19. stoletja. Nanizani so najpomembnejši podatki o hišah, natančnejši o prebivalstvu in njegovih skupinah. Beseda je o poljedelstvu, živinoreji in obrteh, pri slednjih posebno o kovačih in njihovem delu za vozove, in pa o podeželski trgovini. Omenjeni sta katoliška in evangeličanska veroizpoved in romanja v Petrovče. Razčlenjene so vse vrste cerkvene zemlje in kmetov na njej. Navedene so spremembe tlake v denar in hkratio nadaljevanje tlake (30 dni na leto). Naštete so nepremičnine magistrata in pa ubožnica, špital, šola, prostori v njej, število učencev in njihov izvor. V ustavni dobi (od 1861) se je življenje v Žalcu in na bližnjem območju tehtno razvijalo, zlasti v izobraževanju, gospodarstvu, politiki in zdravstvu.

Ključne besede: Žalec, 19. stoletje, Štajersko, Göthova topografija

ABSTRACT

The article publishes the principal data on Žalec and its immediate environs from 1843; they are taken from the *Topographie des Herzogtums Steiermark* by Georg Göth and provide detailed information on life in the Duchy of Styria in the first half of the 19th century. The topography lists the main data on the houses, population, and population groups. It contains data on the local agriculture, stockbreeding and crafts, in particular on smiths and the parts they made for carts, and on rural trade. It mentions the Catholic and the Protestant faiths and pilgrimages to Petrovče. Göth lists all the types of church land and the peasants living on it, the conversion of corvée into money and the simultaneous continuation of corvée (30 days a year). Further data describe the municipality's real estate, poorhouse, hospital, school and its premises, number of pupils, and their background. During the constitutional period (from 1861 onwards) life in Žalec and its environs considerably developed, especially in education, economy, politics, and the health service.

Key words: Žalec, 19th century, Styria, *Topographie des Herzogtums Steiermark*

Avstrijski nadvojvoda Janez (1782–1859) je na začetku 19. stoletja dvakrat, leta 1804 in 1811, skušal pripraviti delo, ki naj bi natančno popisalo Štajersko. Prvikrat delo ni steklo, naslednjič je bila bera odgovorov na vprašalnico, ki jo je poslal vsem nabornim okrajem na Štajerskem, le borna (Schmidt 1951: 59; Kuret 1977: 39, 42). Pozneje se

je omenjenega dela lotil Georg Göth, bližnji sodelavec nadvojvode Janeza. Göth je leta 1831 poslal novo vprašalnico štajerskim okrajnim gospostvom in 1840 in 1842 nadaljnje vprašalnice štajerskim okrajnim gospostvom in imenjem, davčnim občinam, župnijskim uradom in upravam rudnikov in fužin. Leta 1845 je Zgodovinsko društvo za Štajersko v Gradcu razposlalo vprašalnico, ki je dopolnjevala prejšnje vprašalnice in je nastala po vsej verjetnosti na Göthovo pobudo (Kuret n.d.: 43).

Bera je bila obilna (Schmidt n.d.: 65; Kuret n.d.: 43). Zbrano gradivo vsega navedenega dela je po Göthovi smrti leta 1873 prišlo v Štajerski deželni arhiv v Gradcu, v njem je dobilo ime Göthova serija. Tisti del gradiva, ki zadeva mariborsko in celjsko okrožje je leta 1980 pridobil v kserografiranih kopijah Inštitut za slovensko narodopisje Znanstveno raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. S tem je Inštitut za slovensko narodopisje pridobil obsežen in pomemben vir o življenju na vsem Slovenskem Štajerskem v 1. polovici 19. stoletja. Zbirka ima tukaj ime Göthova topografija.

Pričujoče vrstice objavljajo poglobljena pričevanja te zbirke o Žalcu sredi 19. stoletja in sledijo spisoma o Lučah sredi 19. stoletja in o Braslovčah sredi 19. stoletja, prav tako nastalima na podlagi gradiva imenovane zbirke (Baš A. 1983; Baš A. 1988).

I

V Žalcu so na Göthove vprašalnice odgovorili oz. poslali poročila tamkajšnji magistrat, podpisana sta bila trški sodnik Martin Novak in sindik (pravni zastopnik) Jožef Govedič, davčna občina (nepodpisano) in za župnijo Valentin Predovnik, napisal je dve poročili. Vsa poročila so bila napisana leta 1843 (ISN ZRC SAZU, Göthova topografija, Žalec).

Iz teh poročil tu povzemamo podatke, ki so dovolj poučni o življenju v Žalcu in nekaj tudi v posameznih bližnjih krajih v omenjenem času.

Takrat je trg Žalec (celjsko okrožje) sodil v politični okraj Novo Celje, bil je sedež župnije (celjska dekanija), proti zahodu miljo oddaljen od Celja (dunajska poštna milja = 7,5859 km: Vilfan 1954: 59). Žalec je v ravnini, skozenj je vodila velika trgovska cesta Dunaj-Trst (v izvorniku "Hauptcommerzial Strasse"), bila je v dobrem stanju. Leta 1843 je bilo v Žalcu 90 hiš. Za primerjavo: v Zgornji in Spodnji Ložnici je bilo 28 hiš, v Vrbju 62 hiš.

Malce več kot 20 let prej (1822) je bilo v Žalcu 85 hiš. Takrat je bilo sporočeno tudi število vseh prebivalcev: 451 jih je bilo, 205 moških in 246 žensk (Schmutz 1822: 422). Nekaj več kot 40 let pozneje (1885) je bilo v "lepem trgu" Žalec 95 "čednih in čistih" hiš in 553 prebivalcev, 245 moških in 308 žensk (Janisch 1885: 755). Med prebivalstvom je bilo v Žalcu v 19. stoletju več žensk kot moških. Leta 1843 je bilo v Žalcu 19 hiš zavarovanih proti požaru pri Notranjeavstrijski požarni zavarovalnici, se pravi nekaj manj kot petina hiš. V najbližjih naseljih ni bilo hiš, zavarovanih proti požaru.

V Žalcu in najbližji okolici je bila obdelovalna zemlja opisana kot nekoliko peščena in srednje kakovosti. Živeli so od poljedelstva, živinoreje in obrti. Pri slednjih so bili posebej omenjeni trije kovači v Žalcu, ti naj bi bili tako dobro opravljali kovaško

delo za “tako imenovane pariške vozove”, da naj bi bile kovaške sestavine pri večini voz, ki so vozili med Dunajem in Trstom, izdelane v Žalcu. Po vsej verjetnosti je ta sodba pretirana, verjetno pa so kovači v Žalcu, kot je podoba, opravljali kovaško delo pogosto tudi za parizarje iz drugih in bolj oddaljenih krajev. Poleg kovačev so bili v Žalcu omenjeni trije kolarji, ki so izdelovali parizarje. Za te vozove je v času Ilirskih provinc (1809–1813) tamkajšnja francoska uprava izdala navodila za izdelavo: bili so težji tovorni vozovi z okovanimi platišči in drugimi kovanimi deli. Sprva so vozili predvsem kolonialno blago proti Franciji. Na Slovenskem se jih je prijelo ime parizar (Mal 1928–1939: 124; Bogataj, Ovsec, Baš 2004: 403; Bevc 2006: 9).

Ob potoku Ložnica, pri pogostnem dežju je poplavljal, sta bila mlina, vsak s štirimi mlinskimi kamni, take mline so v Savinjski dolini imeli za velike.

V Žalcu in najbližji okolici niso pridelovali dovolj žita in sena, tako da so morali oboje tudi kupovati. Seno so po veliki večini dobivali iz okrajev Zalog in Novi Klošter, žito na tedenskih sejmihi v Celju in Braslovčah. Na bližnjem območju Žalca ni bilo gozdov, zato so les kupovali v okraju Zalog. Za leto 1885 je izpričano, da je bilo v Žalcu šest sejmov in živinskih sejmov: 14. februarja, 13. junija, 25. julija, 29. avgusta, 4. oktobra in 13. decembra (Janisch 1885: 756)

Leta 1822 je bila slika o površini trga Žalec naslednja. Vsa njegova površina je obsegala 483 johov in 99 površinskih seznjev (joh = 57,55 ara, površinski sezenj = 3,59 m²). Njiv je bilo 266 johov in 612 površinskih seznjev, travnikov 151 johov in 1591

Trg Žalec ok. 1824/33. Jedkanica, neznani grafik.
(Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije)

površinskih sežnjev, vrtov 15 johov in 1045 površinskih sežnjev, pašnikov 49 johov in 50 površinskih sežnjev. In v Žalcu je bilo tedaj 44 konj, 65 krav in 2 vola (Schmutz 1822: 422).

II

254

Če leta 1843 ni, kakor je bilo rečeno, sporočeno, koliko ljudi je živelo v Žalcu, je tistega leta župnik Predovnik prispeval nekaj podatkov o določenih skupinah med tamkajšnjim prebivalstvom. Za prejšnje desetletje ali za obdobje od 1833 do 1843 je ugotovil v župniji Žalec povprečno število rojstev, smrti in porok na leto. Po njegovih izsledkih je bilo takrat v župniji na leto 64 novorojencev, 51 zakonskih in 13 nezakonskih, in umrlo je 59 prebivalcev. Kot najpogostnejši vzrok smrti je navedena vročinska bolezen ali vročica, v izvorniku "Nervenfieber". Na leto se je poročalo 14 parov.

V župnijo so poleg trga Žalec sodili Vrbje, Dobriša vas, Petrovče, Levec, Drešinja vas, Arja vas, Ruše, Zaloška Gorica, Mala Pirešica, Zgornja in Spodnja Ložnica. Iz najbolj oddaljenih od teh krajev so imeli slabo uro hoda do župnijske cerkve in župnišča v Žalcu. Leta 1885 je bilo objavljeno, da sta v župnijo Žalec poleg žalske občine sodili občini Petrovče in Levec s skupaj 2600 prebivalci (Janisch 1885: 755).

Leta 1843 sta v župniji Žalec živela dva evangeličana (v izvorniku "Akatholiken"), ne da bi bila določno izražala svojo veroizpoved. Po rodu sta bila iz evangeličanskih župnij v Württembergu. Ohranjena je bila pripovedka, da je bila nekoč na Govčah ali pol ure hoda od Žalca luteranska molilnica (v izvorniku "lutherisches Bethaus"). Po župniku Predovniku da se na pripovedko ni bilo zanesti, ker ni bilo o tej molilnici nikakršnih sledi, razen ostankov nekih globokih temeljev. Drugi podatki o evangeličanski dejavnosti na Govčah v 16. stoletju mu niso bili znani. (O tem Goropevšek 2001: 286.)

V župnijski cerkvi sv. Miklavža v Žalcu je bila v njenem oltarju slika omenjenega svetnika. Ostala je v novo pozidani cerkvi sv. Miklavža, po 1906. O njej je župnik Predovnik sodil, da se ne "zdi posebna umetnina"; sicer da ni bilo v cerkvi "nič pomembnega". Več zveemo o tej sliki leta 1822, ko je natisnjeno, da jo je 1764. naslikal Fortunat Bergant (Schmutz 1822: 422), kakor tudi leta 1885, ko je objavljeno, da je slika delo mojstra Berganta (v izvorniku "Meister Wergant"), ustvarjena 1764. (Janisch 1885: 756).

Podružnična cerkev sv. Kancijana je zunaj Žalca; ob njej je obzidano žalsko pokopališče. V župniji je bil "znameniti" (v izvorniku "berühmter") romarski kraj Petrovče. Tamkajšnja podružnična in romarska cerkev Marijinega obiskanja je bila leta 1843 na skrbi enega od obeh kaplanov v župniji. Cerkev je sredi vasi, ta leži v ravnini in je pol ure hoda od Žalca. Sprva naj bi bila kapela. Po še ohranjenem izročilu je cerkev (od 1975 župnijska cerkev, od 1984 bazilika) v Petrovče "stoletja vabila in še vabi romarje ..." Ti so "drseli po golih kolenih okrog čudodelne Marijine podobe in se zatekali k njej kot priprošnjici Zdravja bolnikov, Pomoči kristjanov, Tolažnici žalostnih in Pribežališču grešnikov". Tudi pred drugo svetovno vojno in po njej so Petrovče ostale "zelo obiskovana božja pot" (Zdolšek 2004: 19).

Župnijska cerkev v Žalcu ni bila leta 1843 najbolj ohranjena, v dobrem stanju pa sta bili župnišče in gospodarsko poslopje. Župnišče je bilo dvonadstropna, zidana

in z opeko krita stavba, poleg sta bili pristava in gospodarsko poslopje. Njiv je bilo 32 johov in 772 površinskih sežnjev, vrtov je bilo 1238 površinskih sežnjev, travnikov je bilo 23 johov in 327 površinskih sežnjev, gozdov 17 johov in 1035 površinskih sežnjev. Leta 1843 so bila ta zemljišča povečini dana v zakup; na njih so pridelovali tisto, kar je bilo v teh krajih v navadi.

Podložniki župnijskega imenja v Žalcu so bili takrat razpršeni na ozemljih političnih okrajev Novo Celje, Sv. Pavel, Novi Klošter in Zalog in pa na ozemljih župnij Grize, Sv. Pavel, Šmartno ob Paki, Sv. Peter, Sv. Jakob v Galiciji in Žalec. Podložniki navedenega imenja so bili razdeljeni v urade Šešče, Šmartno ob Paki, Sv. Peter, Ložnica, Železno in Petrovče.

V razlago. Imenje (v izvorniku "Gült") so največkrat sestavljale večje ali manjše skupine kmetij in pa manjša graščina in pristava; imenje ni "imelo ozemlja z deželnosodnimi pravicami". V uradih (v izvorniku "Ämter") so bile združene skupine kmetij (Vilfan 1980: 195, 38).

Župnijsko imenje v Žalcu je bilo državno premoženje in ni imelo fevdov.

To župnijsko imenje je leta 1843 imelo 65 rustikalnih podložnikov, 3 dominikaliste, 19 zakupnikov imenjskega zemljišča in 36 vinogradniških podložnikov (v izvorniku "Bergholde"); slednji so deloma imeli svojo hišo, deloma je niso imeli.

V razlago. V fevdalnem gospodarstvu in družbi sta bili dve vrsti zemljišč: rustikalna zemljišča ali kmetije in dominikalna zemljišča ali pristave. Kmetje na njih "so se kot dominikalisti po položaju razločevali od ... rustikalistov" (Vilfan 1980: 199). – Do novejšega časa je bil sogornik pogostna beseda slovenskega pravnega izrazoslovja za vinogradniškega podložnika. Približno v tistem obdobju se je v urbanem okolju namesto besede gorca praviloma uveljavila beseda vinograd (Vilfan 1996: 184, 356).

V imenju žalske župnije so, kakor je razvidno iz poročila župnika Predovnika, od 80. let 18. stoletja rustikalno tlako spreminjali v denar. Zakupniki imenjskega zemljišča so opravljali ročno tlako, ne vozne ali vprežne tlake, in sicer po 30 dni na leto, ali pa so se ji odkupovali z denarjem.

Leta 1843 je bilo zapisano, da je imenje župnije Žalec moralo po takrat veljavnih pravilih plačevati davke za šole, ceste in okrajne stavbe, oskrbovati oba kaplana v župniji in prispevati gospodstvu Stična 100 goldinarjev na leto, ker je to imelo patronat nad župnijo Žalec.

III

Magistrat v Žalcu leta 1843 ni imel imenj, fevdov, podložnikov in uradov. Imel je ne nepomemben pašnik, ki je bil približno 50 let prej razdeljen. Magistratska lastnina je bil enonadstropni rotovž, 15 travnikov, 2 njivi, vrt in še nerazdeljen pašnik, slednji je obsegal 15 johov; njivi, travniki in vrt so obsegali 3 johe in 580 površinskih sežnjev. Navedena kultivirana zemljišča so bila dana v zakup, razen deloma pašnika.

Magistrat ni imel v lasti gozdov, les je moral po potrebi kupovati. Po predpisih je moral magistrat prispevati za šole, ceste in stavbe na okrajnih mostovih. V potokih Lava, Ložnica, Godomlja in Vršca je samo magistrat imel pravico do ribolova; v teh potokih so bile ščuke in krapji.

Leta 1822 je bila v Žalcu trivialna šola s 77 otroki, ubožnica s sedmimi preskrbovanci in špital, ustanovljen leta 1752 (Schmutz 1822: 422). Leta 1843 so bile v Žalcu zadevne razmere naslednje. Špital za šest oskrbovancev je upravljal magistrat. Ubožnico je uporabljalo 17 revežev. Šolo je tistega leta po magistratskih podatkih obiskovalo 160 otrok. Prihajali so iz Žalca, Arje vasi, Petrovč, Dobriše vasi, Vrbja, Zgornje in Spodnje Ložnice in Gotovelj. Župnik Predovnik pa je takrat poročal o 272 žalskih šolarjih. Pouk je bil v dveh najetih sobah v rotovžu. In na območju Žalca sta bila tedaj dejavna okrajni zdravnik in babica.

256

Po letu 1848, ko so z zemljiško odvezo odpravili fevdalno ureditev in se je pomembneje razvijal promet ter se je od 1861 z uveljavitvijo parlamentarnega življenja v avstro-ogrski monarhiji postopno krepilo slovensko narodno gibanje, so ta dogajanja v določenem obsegu vplivala tudi na življenje v Žalcu in njegovem območju. Do 80. let 19. stoletja je Žalec dobil poštni urad in telegrafsko postajo, trirazredno ljudsko šolo z obrtnim nadaljevalnim tečajem, zdravnika in ranocelnika. V Žalcu je bil drugi slovenski tabor, ustanovili so čitalnico, Hmeljarsko društvo, Savinjsko posojilnico, slovensko gasilsko društvo in pevsko društvo Naprej (Janisch 1885: 755; Goropevšek 2001: 286).

P. S. Hmeljarstvo je Spodnji Savinjski dolini in njenemu središču Žalcu prineslo prehod k bolj razviti stopnji na prenekaterem življenjskem področju. Uveljavljati se je začelo po letu 1886, ko sta Janez Hausenbichler, posestnik v Žalcu, in Karl von Haupt, lastnik graščine Štrovsnek pri Gomilskem, vpeljala v Savinjsko dolino angleški hmelj golding, ki se je za to ozemlje izkazal kot najbolj ustrezna vrsta hmelja in je bil odlične kakovosti. V nadaljnjih desetletjih je hmelj kmetom med Vranskim, Levcem in Letušem dajal najmanj 70 do 80 odstotkov vseh dohodkov, z drugimi besedami: na navedenem ozemlju je hmelj postal "podlaga gospodarskega obstoja tamkajšnjih kmetovalcev". V Žalcu je z razvojem hmeljarstva nastala industrija sušilnic za hmelj (Baš F. 1925: 42 d; Valenčič 1970: 314). Zboljševale so se zlasti gnotne razmere, v določenem okolju se je verjetno spreminjala miselnost, opazneje se je oplajalo duhovno življenje. To pa so že vprašanja, ki ne sodijo več v pričujoči spis.

LITERATURA IN VIRI

BAŠ, Angelos

1983 Luče sredi 19. stoletja. *Savinjski zbornik* 5, str. 480–484.

1988 Braslovče sredi 19. stoletja. *Savinjski zbornik* 6, str. 110–112.

BAŠ, Franjo

1925 Hmeljarstvo v Savinjski dolini. *Geografski vestnik* 1, str. 40–52.

BEVC, Brane

2006 *Muzejsko-turistične perspektive Ljubljane*. Diplomsko delo. Ljubljana : Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.

BOGATAJ, Janez; OVSEC, Damjan; BAŠ, Angelos

2004 Parizar. V: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 403.

GOROPEVŠEK, Branko

2001 Žalec, Zgodovina. V: *Enciklopedija Slovenije. Knj. 15 : Wi–Ž*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 286.

- JANISCH, J. A.
1885 Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark : mit historischen Notizen und Anmerkungen. Zv. 3. Graz : Leykam-Josefstahl.
- KURET, Niko
1977 Slovensko narodopisno gradivo v zamejskih zbirkah. *Slovenski etnograf* 30, str. 37–55.
- MAL, Josip
1928–1939 *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje : Družba sv. Mohorja.
- SCHMIDT, Leopold
1951 *Geschichte der österreichischen Volkskunde*. Wien : Österreichischer Bundesverlag.
- SCHMUTZ, Carl
1822 *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark*. Zv. 3. Gratz.
- VALENCIČ, Vlado
1970 Hmeljarstvo. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Državna založba Slovenije. Str. 309–315.
- VILFAN, Sergij
1954 Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. *Zgodovinski časopis* 8, št. 1, str. 27–86.
- 1980 Zemljiška gospostva. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana : Državna založba Slovenije. Str. 75–239.
- 1996 *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana : Slovenska Matica.
- ZDOLŠEK, Manes
2004 *Pozdrav iz Petrovč*. Velenje : Znamenje.

BESEDA O AVTORJU

Angelos Baš, dr., etnolog, upokojeni profesor Filozofske fakultete v Ljubljani in upokojeni znanstveni svetnik Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Raziskoval je večinoma oblačilno kulturo in agrarno gospodarstvo na Slovenskem od poznega srednjega veka do srede 19. stoletja in pa geografsko omejene skupine prebivalstva, za katere je značilna določena gospodarska dejavnost. Uredil je *Slovensko ljudsko izročilo* (1980) in *Slovenski etnološki leksikon* (2004).

ABOUT THE AUTHOR

Angelos Baš, Ph. D., is an ethnologist, retired professor of the Faculty of Arts, Ljubljana, and retired scientific collaborator of the Scientific Research Centre, Slovene Academy of Sciences and Arts. His research was mostly dedicated to the dressing culture and agrarian economy in Slovenia from the Late Middle Ages to the mid 19th century, and to geographically limited groups of the population, who carried out specific economic activities. He edited *Slovensko ljudsko izročilo* (1980) and *Slovenski etnološki leksikon* (2004).

ETNOMUZEJSKE STRANI
MUSEUMS NEWS
